

КИШИ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫ САНАҒА ҮЙРЕТИҮ МАШҚАЛАЛАРЫ

Ө.Әлеуов - педагогика илимлериниң докторы, профессор

Әжанияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Т.Пахратдинова – ассистент оқытушы

Ташкент мәмлекетлик аграр университети Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: үйин, тарбия, тартиб, қобилият, чакқонлық, кизиқиш, мантикий фикр, адоб-ахлоқ.

Ключевые слова: игра, воспитание, способность, увлечения, интересы, кругозор, поведение.

Key words: game, education, ability, hobbies, interests, horizons, behavior.

Адамшылықтың ерте дәуиридеги раўажланыў басқышында ойлаў операцияларын, анализ, синтез түсиниклерин жетилистириўде элементар санаў системасы көп жәрдемин тийгизди. Санаў қубылысы адамнан биргеликли затлардың бир қаншасын избей қабыл етиўин талап қылады. Затлардың сапасы хәм оның санына қатнасы хақындағы түсиник, затлардың кеңисликтеги қатнасы, хәрекети түсинигин пайда етип, есаплаўдағы избе-излилик қубылыслары жаслардағы абстрактлық хәм логикалық ойлаўды жетилистириўге себепши болып келген. Санаў күнделикли турмыс талабынан пайда болып, дәслепки адамлардың тиришилигинде элементар дәрежеде қолланылған [1].

Әйемги дәуирде «сан» түсиниги болмаған «түўеллеў» түсиниги келип шыққан. Себеби, адамлар бирден санларды ойлап таппаған, алдын нәрселерин ямаса затларын түўеллеген. Әпиўайы мысал менен қарасақ, оларды ажыратыўшы қасийетлерине қарап, адамларды түўеллеген. Мысал ушын ер-хаял, бала-қыз яки болмаса денесиниң реңине қарап ақ-қара – деп түўеллеў жумысларын алып барған. Сондай-ақ таўық өз шөжелерин түўеллейди, себеби ол санап билмейди. Егер оның шөжелериниң биреўин алмастырып қойсақ, ол жатырқайды хәм ол шөжени шетлетеди ямаса шоқыйды. Себеби, оның сана-сезиминде «сан» деген түсиник жоқ. Адамлардың сана-сезиминиң раўажланыўы менен соңынан сан, санаў деген түсиниклер пайда болып баслаған. Бул олардағы инстинкт жәрдемінде санды анықлаўшылық еди. Адамлардың еле саналылық дәрежесине ериспеген, алғашқы қәўимлик турмысында да санаў усындай инстинкт жәрдемінде әмелге асырылған. Кишкене нәрселерге де биз сан түсинигинен алдын санаў системасын үйретемиз: мәселен ойынды баслаўшы ямаса керисинше ойынның ақырында қалған баланы белгилеўимиз ушын биз санаў қосықларын келтиремиз. Мысалы:

Санамалар

Әўелемен	Қашан келер,	Бир, еки, үш,
Дүўелемен,	Жаз келер,	Үштен қалған,
Салқан ийттин,	Жаз келмесе,	Қара пуш.
Саны менен,	Гүз келер,	❖
Қара қойдың	Пәллемпиш,	Бирлен,
Қаны менен,	Суўға түс,	Екилен,
Әўез бала,	Сен тур,	Үшлен,
Қайда кетти	Сен шық.	Төртлен,
Дузға кетти,	❖	Беслен,
		Алтылан,
		Ал, сен атлан [2].

Мине, усындай қосық қатарлар менен санақтың зәрүр екенлигин балалардың санасына сиңдиремиз. Бул, демек қосықларды ядлаў нәтижесинде балалардың санасында санақ санаў өз-өзинен қәлиплесе баслайды. Бул дегенимиз, ядланған қосық қатарларын хәр бир тәкирар айтылғанында сол ойын қатнасыўшыларының саны биреўге кемейип барады. Қарақалпақ халқында буннан басқа да нәресте қолдың бармақлары менен санап баслағанда, биз бала санларды хәм оған сәйкес келетуғын бармақларды еслеп қалыў ушын оған «Бармақтартпай» қосығын үйретемиз хәм оннан пайдаланамыз.

Сан түсиниги конкрет затлар тийкарында баянланғанлықтан адамлар алды менен нени санайтуғынлығын билиўи керек болды. Адамлар дәслеп табиятта гезлесетуғын затларды санаўда натурал санлардан пайдаланған. Алды менен бир хәм екини билген бир санының бурынғы уғымы хәзир биз түсинетуғын бирди емес, ал бир қол, көбинесе оң қол, еки санының бурынғы мәниси еки қол еки санының ертедеги еки қол еки көз хәм т.б болған екиден артық санларды үш, төрт, бес деп жетилистире алмай дәслебинде көп деп атаған. Кейнинен барып үшке, беске, жетиге, онға, жигирмаға шекем санаўды өзлестирген. Үштен жигирмаға шекемги санларды өзлестиріў санаўдың екінши басқышы болды. Бул дәуирде адамлардың бармақлары тарийхый хызмет атқарды. Ол жигирмаға дейинги санлар аяқтың бармағы жәрдемінде саналды [3]. Ерте дәуирде усындай қолдың хәм аяқтың бармақлары арқалы санаў системасы қарақалпақ халқында балаларды санаўға үйретиўди айырымларында елеге шекем қолланылады. Буның фольклорлық характерге ийе «Бармақтартпай» деп аталатуғын балалар ойынында да белгилери гезлескен.

Бармақтартпай

Бир-бас бармақ,	Бас бармақ-мал жаяр,
Еки- балан үйрек,	Балан үйрек-аңға шығар,
Үш-ортан терек,	Ортан терек-отынға барар,
Төрт-шүлдир шүмек.	Шүлдир шүмек-қазанға қарар.
Бес-кишкене бөбек.	Кишкене бөбек бала бағар [2].

Соңынан сана-сезими раўажланып, бармақтың буўынлары да пайдаланылған. Булар кейин ала жетпей қалған жағдайда майда тасларды бөлеклерди сызық яки, ағашқа гертилген таңбаларды пайдаланыў арқалы саналған. Орта Азия халықларының, соның ишинде, қарақалпақ халқының фольклорында белине белбеў, хәр күни бир қатарын жаздырып, босатыў арқалы белгили күнди көбинесе 40 күнди есаппап анықлаў тәжирийбелери болғанлығы ушрасады.

Дәслепки адамлар турмысында әпиўайы мазмұнда болса да табысларды бөлиўге байланыслы арифметикалық төрт әмел бөлиў, қосыў, алыў хәм көбейтиў жүзеге келген. Булардың ишинде де алды менен бөлиў, алыў операциялары пайда болғанлығы сезиледи.

Турмыс қоспаланып, адамлардың ақыл санасы раўажланған дәуирде сан атамаларының дәслепки мәнислеры сийрек қолланылып, аты ретиндеги толғаўлары ғана қалған. Сан атамаларының көбейиўи келбетлик, атлық сөзлериниң жетилисиўи тийкарында раўажланған. Тәжирийбе түсиниклердин артығы менен қырыққа, жүзге шекем санаў өзлестирілген. Сан түсинигиниң раўажланыўы, оның шегарасы адамлардың ақыл-ойына байланыслы кеңейип барған. Турмыста гезлесетуғын хәр түрли тәлим-тәрбиялық характерге ийе хәм сан менен байланыслы болған нақыл-мақаллар көп гезлеседи. Олардан көппе мысаллар келтириўимиз мүмкин.

Сан менен келтирилген нақыл-мақаллар:

Атадан алтаў туўсаң да	Бир салмадан мын киси суў
Ұатаныңда жалғызсаң.	ишер.
Атадан алтаў туўғанның	Жети атасы бий болған,

Атқан оғы жоғалмас. Атадан жалғыз туған- ның Атқан оғы табылмас. Жетпіс мың жұлдыз туўса да Айдай жақты бола ал- мас. Елиў жылда ел жаңа. Қырк жалда қазан жаңа. Бир күн дузын ишкенге, Қырк күн сәлем бер.	Жети журттың ғамын жер. Бир атасы бий болған, Бир басының ғамын жер. Бир көрген биліс, Еки көрген таныс. Үшіншиде аттан түсип қол алыс. Калада мың киси бар, Ким менен кимнің иси бар? Жети баслы жыланнан қоркпа, Еки жүзлі адамнан қорқ [4].
--	---

Таллаў жасап отырсақ, халық педагогикасында ерте дәуірлерден-ақ жаслардың логикалық ойлаушылығын, ақыл түсинигин, тапқырлығын

Әдебиетлар

1. Алеўов Ұ., Бекимбетова А. Халқ педагогикасында ешларға ақлий тарбия бериш аңаналари. –Нукус: «Қарақалпақстан», 2018, 104-б.
2. Қарақалпақ фольклоры. № 100 том. Балалар сөз өнери хәм ойынлары. 480-481, 510-511 бетлер. –Нөкис: «Илим», 2015.
3. Алеўов Ұ. Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлиплесиўи хәм раўажланыўи. –Нөкис: «Билим», 1993, 503-б.
4. Қарақалпақ фольклоры. № 88 том. Нақыл-мақаллар. –Нөкис: «Илим» 2015, 480-481-б.
5. Алеўов Ө., Абджелилова З. Халық педагогикасындағы балалардың ойлаушылығын жетилистириў усыллары. ҚМУ-2005, 91-92-б.
6. Алеўов Ұ., Абдуллаева Б. Ақыл тәрбиясын бериўде балалар ойынының әҳмийети. // “Қарақалпақ халқының этнопедагогикасы”. - Нөкис: “Билим” 1995, 48-б.
7. Бекимбетова А. Халқнинг ешларға ақлий тарбия бериш аңаналари узликсиз таълим тизимида. -Т.: “Истиқлол”, 2009, 40-б.
8. Қурбанбаев И. Қарақалпақ балалар әдебиятының тарийхый очерки.-Н.: “Қарақалпақстан”, 1974, 232-б.

РЕЗЮМЕ

Мақалада қарақалпақ халқининг қадам даврлардан буйен бизгача етиб келген балалар уйинлари ҳақида гап боради, ушбу уйинлар орқали уларға ҳаёт дарслари берилган. Шунингдек ушбу уйинлар туфайли уйин иштирокчиларининг ақлий фаолияти мукамаллашиб онги шаклланиб, санашни ўрганиши билан ҳисоб-китоб қилишни хам ўрганиши асослаб берилган. Мақалада ушбу уйинларнинг кичик ёшдаги балалар билимларини такомиллаштиришдаги аҳамияти ҳақида сўз юритилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению детских игр каракалпачков, которые дошли до наших дней и служат для обучения и накопления опыта и навыков, необходимых в повседневной жизни. Ценность игр заключается в том, что они способствуют воспитанию и развитию учащихся. Игра является одним из средств формирования психологических образований - мышления, внимания, памяти. В статье подчеркивается важность национальных игр как фактора, который помогает развитию способностей, обогащает знания, расширяет кругозор и способствует активным действиям детей.

SUMMARY

The article is devoted to the study of children's games of the Karakalpakhs that have reached to this day and serve to educate and accumulate the experience and skills necessary in everyday life. The value of games is that they contribute to the education and development of students. The game is one of the means of forming psychological formations - thinking, attention, memory. The article emphasizes the importance of national games as a factor that helps to the development of abilities, enriches knowledge, broadens the horizon and promotes children's activities.

АБУ РАЙХАН БЕРУНИЙДИҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСЛАРЫНДА БИЛИҰДИҢ ГЕЙПАРА МӘСЕЛЭЛЕРИ ҲАҚҚЫНДА

З.Есназарова –үлкен оқытыўшы

З.Тилеўмуратова –ассистент оқытыўшы

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Ж.К.Рзаева - ассистент оқытыўшы

Мухаммад-аль-Хорезмий атындағы ТИТУ Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: билиш, сезги воситасида билиш, дедукция, тарих, география, филология, астрономия, математика, геодезия, минералогия, фармакология, геология.

Ключевые слова: знать, познание через чувства и эмоции, дедукция, история, география, филология, астрономия, математика, геодезия, минералогия, фармакология, геология.

Key words: to know, learning through feelings and emotions, deduction, history, geography, philology, astronomy, mathematics, geodesy, mineralogy, pharmacology, geology.

Әсирлер даўамында Өзбекстан аймағы адамзаттың мәдениет хәм илимий байлығын бирлестирген дүнья цивилизация бесиги болған. Бул өнімдар жерлер жәхән илимининг мәдениетининг раўажланыўына үлес қосқан аль-Хорезмий, аль-Беруний, Абу Али Ибн Сино, Мирзо Улугбек хәм басқа алымлардың туўылған жери. Абу Райхан Мухаммад Ибн Ахмад Беруний (973-1048), уллы алым-энциклопедист, ойшыл хәм гуманист Қыятта Хорезмнің ески пайтахтында туўылған хәм жасаған. Ол 16 жасларында-ақ экваторға эклиптика ийилиўининг тегислигин үлкен дәлилелер менен анықлады. Беруний Орайлық Азияда бириншилерден

болып жер глобусын жасады. 1000-жылы Беруний «Өткен әуладлардың естеликери» атлы үлкен шығарма жазады. Бул оны пүткіл Орта әсирлик Шығыста танытады. 1010- жылы Абу-аль- Аббас Мамун Ибнның сарайында үлкен лаўазымды ийелейди [3:58].

Берунийди Орта әсир Шығыста илимнің раўажланыўының ҳақыйқый жетискенлиги деп атаўға болады. Себеби, пүткіл дүньядағы тәбийий илимлер тарийхшылар «ХІ әсирди Беруний әсири» деп атаған. Хорезмнен уллы алым тарийх, география, филология, астрономия, математика, геодезия, минералогия, фармакология, геология хәм басқа илимлер бойынша 150